

परिचय

या ध्यान संहितिचे मानकरी आमचे ज्येष्ठ सुहद

श्रीमान हिरालालजी अंबादासजी रायबागकर

तथा

धर्मपत्नी र्ह. इंदुमती रायबागकर, नागपूर.

आमचे ज्येष्ठ मित्रवर्य, वैदयराज श्री. हिरालालजी रायबागकर यांच्या धर्मपत्नीचा वियोग झाला. त्या अनेक वर्षापासून अंथरुणाला खिळून होत्या. अपंग अवस्थेतही धर्म साधेनेचा, आत्म हिताचा विचार त्यांनी कधी सोडला नाही. धर्ममय जीवनाचे संस्कार त्यांना बालपणापासूनच लाभले. त्यांचा जन्म १०-६-२२ रोजी नागपूर येथील गरीब यांच्या कुलात झाला. उत्तम, देखणे रुप, सडसडित बांधा, चुणकदार वागणे, कुणालाही आपल्या मधूर वचनांची व उत्तम आचार विचारांनी आपलेसे करणा-या. त्या काळी जैन बधेरवाळ समाजात मुलीच्या शिक्षणाकडे समाजाचे लक्ष नव्हते. केंव्हा एकदा मुलगी सासरी जाते, याकडे सा-या समाजाचे लक्ष असे.

परंतु इंदुताईची शिक्षणाची हौस त्यांनी स्वाध्यायाने, उत्कृष्ट आगम ग्रंथाच्या वाचनाने पूर्ण केली. मराठी चार इयत्ता त्यांनी पास केले. पण घरातील ज्येष्ठ संस्कारामुळे व स्वाध्यायामुळे त्यांनी छहढाला, द्रव्यसंग्रह, रत्नकरंड श्रावकाचार, तत्वार्थसूत्र इ. महनीय ग्रथांची मनापासून अध्ययन केले. जैन घरातून सतत घडणारे संस्कारामुळे पूजा, स्वाध्याय, सामायिक, उपवास, तीर्थयात्रा व दानधर्म यात त्यांना रस वाटत होता. इ.स. १९३६ साली कुमारी इंदुमतीचा विवाह श्री. हिरालाल रायबागकर यांचेशी संपन्न झाला. 'अवघाचि संसार सुखाचा क रीन' या भावनेने त्यांनी आपले जीवन, मग ते गृहस्थाश्रमातील असो, वा धर्म साधनामय जीवन असो, सार्थक केले. अत्यंत संस्कार संपन्न, मधूर भाषी व समाजातील सारी मुले मुली ही माझीच आहेत, अशी भावना बाळगणा-या श्री. हिरालालजीच्या जीवनात त्या प्रविष्ट झाल्या.

श्री. हिरालालजी रायबागकर

कारंजा हे गांव विदर्भात एक ऐतिहासिक स्थळ म्हणून सुप्रसिध्द आहे. शिवकालात राजे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे पाय या गावाच्या भूमीला लागले. या गावातील तीन भटटारक पीठे व तीन ऐतिहासिक व कलापूर्ण मंदिरे त्या इतिहासाची साक्ष देतात. या गावात जैन पीठातून आगमांचे अध्ययन होत असे. या गावातील प्राचीन ग्रंथ, हस्त लिखिते म्हणजे जैन सारस्वताचा खजिना होय. अनेक संस्कृत, मराठी, प्राकृत, अपभ्रंश ग्रंथ आजही या गावी सुरक्षित आहेत.

करमाळ्यातील एका युवकाने । श्री. देवचंद शहा) या गावी येऊन श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम या संस्थेची इ. स. १९१६ च्या अक्षयतृतीयेस स्थापना केली. गावातील अनेक श्रीमंत, धनाढय श्रावकांनी या शैक्षणिक संस्थेस मदत करून भव्य स्वरूप पात संस्था स्थापण्यासाठी आर्थिक मदत केली. आपले गांव शिक्षणाच्या सुविधाने परिपूर्ण असावे म्हणून धनिकांनी गावात श्राविकाश्रम, प्राथमिक शाळा, हायस्कूल इ. संस्थांचीही स्थापना केली.

या गावात श्रीमान अंबादास रुखबसा रायबागकर यांचे वारस्तव्य होते. घराची फारशी श्रीमंती नव्हती. पण जैन संस्कारात वाढलेले ते घराणे होते. पूजा, अर्चा, स्वाध्याय याबाबतीत हे घराणे अग्रेसर होते. या घराण्यातील माता सौ. केशरबाई यांनी । इ. स. ८- १०- १९१४ साली) कुमार हिरालाल या सुपुत्राला जन्म दिला. कुमार हिरालालचे बालपण अत्यंत आनंदात गेले. त्यांनी गावातच मराठी चौथीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले व महावीर ब्रह्मचर्याश्रमात ते दाखल झाले. ब्र. श्री देवचंद कस्तुरचंद शहा यांनी हा आश्रम अत्यंत साधु वृत्तीने, निष्ठेने व प्रामाणिकपणे जोपासला व वाढविला होता. त्यांनी आपले जीवनच समाजाच्या शिक्षणासाठी ध्येय निष्ठेने अर्पण केले होते. त्या पूज्यश्रीच्या नेतृत्वात व सहवासात कुमार हिरालालजीचे शिक्षण झाले. गुरुदेवाचे ते अत्यंत आवडते शिष्य होते. कुशाग्र बुद्धिमत्ता, स्थिर प्रवृत्ती, सदाचरण, उत्तम अभ्यास यामुळे आश्रमातील उत्तम विदयार्थी म्हणून गणले गेले. त्यांनी पंडित देवकीनंदनजी, श्री. गोसावी गुरुजी, गावातील श्रीमंत असे प्रद्युम्नसावजी डोणगावकर या महनीय व्यक्तींचा वरदहस्त व मार्गदर्शन लाभले. त्यामुळे कुमार हिरालालजीचा बौद्धिक, शारिरिक, मानसिक व अध्यात्मिक विकास झाला.

नागपूरात आगमन

आश्रमातील शिक्षण पूर्ण झाल्यावर ते मॅट्रिकच्या अध्ययनासाठी नागपूर येथे वयाच्या १५ व्या वर्षी दाखल झाले. घराकडून कसलीही आर्थिक तरतूद नसताना स्वतःच्या इच्छाशक्तीने त्यांनी न्यू इंगिलिश स्कूल या नामवंत शिक्षण संस्थेत प्रवेश मिळवला. अनेकविध आर्थिक ताप-संतापांना सहर्ष स्वीकारत त्यांनी मॅट्रिकची परिक्षा पास केले. पहिल्या १५ जणात ते अग्रस्थानी आले. त्या काळी आजच्या प्रमाणे अशा कुशाग्र, धीमान मुलांचे फारसे कौतुक होत नसे. मॅट्रिक झाल्यावर त्यांनी मॉरिस कॉलेज, नागपूर या शासकीस महाविद्यालयात प्रवेश मिळविला. शिष्यवृती व शिकवण्या करून व अहर्निश अभ्यास करून त्यांनी बी.ए. ची उपाधी प्राप्त केली. (इ.स. १९३७)

घरात आईवडील वृद्धावस्थेत होते. आर्थिक विपन्नताही जोडीला होती. अशा वेळी नौकरी करून अपलया माता - पित्यांना सुखी केले पाहिजे, हा विचार करून त्यांनी न्यू इंगिलिश हायस्कूल, नागपूर येथे नोकरीस प्रारंभ केला. परंतु शिक्षण खात्यात काम करणे म्हणजे जन्माचे दारिद्र्य स्वीकारणे अशी त्यावेळी स्थिती होती. म्हणून त्यांनी सरकारी नोकरीसाठी प्रयत्न केले.

केंद्र शासनातील सेवा

शिक्षकी पेशाचा त्याग करून त्यांनी नागपूरातील केंद्रीय शासनाच्या हिशेब तपासणीच्या नोकरीत प्रवेश केला. उत्तम काम, कामातील चोखपणा, निरलसपणा, सभ्य व संस्कारशीलन प्रवृत्तीची वागणूक सर्वावर प्रेम करण्याचे संस्कार यामुळे ते कार्यालयात सर्वांचे आवडते झाले. खात्यातील अनकविध परीक्षांना बसून व उत्तम गूण वत्तने पास होऊन ते वरवरच्या अधिकाराच्या जागी विराजमान होत गेले. त्यांच्यावर शासनाने मोठी जबाबदारीची कामे सोपविली. त्या निमित्ताने त्यांना भारताचा प्रवास घडला. १९७२ मध्ये अकैंटस कामाची वाखाणणी केली.

वैद्यकीय ज्ञान पिपासा

शासकीय सेवेत असताना त्यांनी घरच्या घरी आयुर्वेद व होमिओपॅथी या दोनही ज्ञान शाखांचे अध्ययन केले. निखिल भारतवर्षी आयुर्वेद विद्यापीठ, दिल्ली या विद्यापीठातून त्यांनी

आयुर्वेद विशारद व आयूर्वेदाचार्य या अत्यंत सन्मानाच्या पदव्या मिळविल्या. विशेष म्हणजे या पीरक्षांच्या उत्तरपत्रिका त्यावेळी संस्कृत मध्ये लिहाच्या लागत होत्या. त्या दोन्ही पदव्या श्री हिरालालजीनी प्राविण्यासह प्राप्त केल्या. त्यांनी स्वतंत्रपणे वैद्यकीय व्यवसाय केला नाही. परंतू त्यांनी खाजगी रीतीने गरजू, गरीब व अडलेल्या माणसांना वैद्यकीय मदत केली. आजवर हजारो स्त्री - पुरुष त्यांनी रोग -मुक्त केले आहेत आणि हे सारे विनामूल्या, मानवेतच्या दृष्टीतून, आंतरिक कारुण्या - भावनेतून. त्यांनी दारिद्रय काय चीज आहे, त्या दारिद्र्याची तप्तता कशी असते, त्याचे दुःख कसे सलत राहते, हे अनुभवले आहे. त्या दारिद्र्यालाही ते धन्यवाद देतात की ज्यामूळे त्याचे आत्मकर्वृत्त्व जागे झाले, अलिप्त राहून सारे जीवन सन्यस्त वृतीने घालविण्याचे धैर्य , साहस प्राप्त झाले. प. पू. गुरुदेव श्री समंतभद्र महाराजांची कृपा सदैव त्यांना प्राप्त झाली व जणु त्यांच्या सदुपशाने व मार्दर्शनाने त्यांच जीवन परोपकारी, धर्मप्रवृत्त व सदाचारी राहिले.

सहधर्मचारिणी सौ. इदुंसती यांचा एकोणसाठ वर्षाचा प्रदीर्घ सहवास संपला. इतके प्रदीर्घ काळ पती - पत्नीचे प्रेम, सहवास, परस्परसाबद्यलची ओढ व आस्थ टिकणे, हेही नसे थोडके श्री. हिरालालजीनी आपल्या अपंग पत्नीचे जी सेवा केली, जे अनुपम प्रेम, भक्ती व्यक्त केली, ती पाहाता त्याचं उभयंतांचे जीवन एक आदर्श जीवन होते, समर्पित जीवन होते.

आता या अखेरच्या एकाकी जीवनात त्यांनी जिनवाणी प्रसाराची , समाज प्रबोधनाची मोहीम हाती घेण्याचे ठरविले आहे. जैन समाजातील लहान बालकांना - युवक - युवतीना त्यांच्या जीवनात काही सहाय्य करता आले काही मार्गदर्शन करता आले व प्रत्यक्ष मदत करता आली तर ते करण्याचा दृढ संकल्प त्यांनी वयाच्या ८२ व्या वर्षी केला आहे. त्यांच आरोग्य, प्रकृती व स्वास्थ्य हे उत्तम आहे. नियमित आहार - विहार, निर्व्यसनता, ध्यानसाग्रता व स्वाध्याय यामूळे त्यांनी आपले जीवन निरामय ठेवले आहे. जीवनात अहिंसा, वाचेत स्यादवाद कृतीत क्षमा-मार्दवादिक दशधर्म आचरण्याने उत्तम जीवनाचा लाभ होतो , ही त्यांची श्रद्धा आहे.

त्यांना दीर्घायूष्य, उत्तम आरोग्य यांचा लाभ व्हावा, ही भावना व्यक्त करतो. जीवेत शरदः शतम !